

Notes històrico-filològiques a *Ro's i Gog

Agustí Alemany – Universitat Autònoma de Barcelona

La història de l'oest de les estepes eurasiàtiques comença envers els ss. VIII-VII aC amb una sèrie de migracions nòmades que s'iniciaren a l'est de la mar Càspia. Els massagetes (o, segons altres, els issèdons) desplaçaren els escites i aquests, al seu torn, els cimmericis, que aleshores travessaren el Caucas i deixaren un rastre de destrucció per bona part del Pròxim Orient que seria recordat durant generacions i que donà lloc a les primeres aparicions d'aquests pobles a les fonts literàries de la tradició occidental. Per una part, tenim el relat semillegendari d'Arístes de Proconnès, autor d'un poema èpic sobre un viatge als límits del món conegut del qual només perviuen alguns fragments, i sobretot el *lógos* escita d'Heròdot, el nostre principal informador durant segles –no sols sobre aquest personatge, sinó també, per descomptat, sobre les estepes d'Àsia Central. Ja fa més de vint anys vaig escriure una sèrie d'articles sobre possibles paral·lels orientals d'aquestes fonts,¹ però recentment he tingut ocasió de reprendre el tema en dues comunicacions sobre el paper dels nòmades eurasiàtics en el motiu bíblic de Gog i Magog als congressos sobre el tema organitzats pel Prof. Dr. Georges Tamer i la tristament traspassada Dra. Julia Eva Wannemacher, a Erlangen els anys 2018 i 2019. I és que, per altra part, la profecia escatològica d'Ezequiel, malgrat els seus problemes d'interpretació, és probablement l'altra gran fita literària que assenyala l'entrada dels nòmades esteparis en el nostre escenari històric. Aquestes notes són part d'un estudi més extens, encara en preparació, i les voldria dedicar al Professor Gregorio del Olmo, ànima i factòtum de l'orientalisme autòcton, sense el qual molts de nosaltres potser no seríem on som perquè senzillament no hauríem arribat a copsar mai tan clarament la veritat del motto *Ex Oriente Lux* com ho vam fer, ja en fa d'anys, gràcies a ell.

1. ALEMANY 1998, 1999, 1999a.

1. *Les hosts de Gog i Magog*

Quatre versicles de la profecia contra Gog esmenten diversos països i pobles aparentment sota la seva influència, si no directament a les seves ordres:

- Ez 38² “Gog, el país de Magog, cap suprem de Mósoc i Túbal”;²
- Ez 38³ 39¹ “Gog, cap suprem de Mósoc i Túbal”;³
- Ez 38⁶ “Gomer i totes les seves tropes, la casa de Togarmà, de l’extrem del nord, i totes les seves tropes”.⁴

A aquests versicles caldria afegir Ez 38⁵ “Paràs, Cus i Fut”,⁵ és a dir, Pèrsia, Etiòpia i Líbia, que semblen ser un afegit posterior, ja que aquestes contrades només són esmentades una vegada entre els seguidors de Gog i, com veurem, no encaixen amb el context geogràfic i cronològic de la resta; de fet, cal remarcar aquí la idea repetida d’una procedència “de l’extrem del nord”.⁶

No cal dir que la identificació ètnica dels seguidors de Gog, alguns dels quals es retroben a la *Tabula Populorum* del Gènesi, ha fet córrer rius de tinta;⁷ el cert és que, a dia d’avui, la majoria d’ells són fàcilment equiparables als següents topònims i etnònims del Pròxim Orient testimoniats en fonts assíries, babilònies i urartees:

— hebreu מֶשֶׁקֶךְ *Mešek* ~ LXX Μοσοχ “Mósoc” = assiri KUR.*Muški* / KUR.*Muski*, urarteu KUR.*Muškiné*, país a l’est i nord de Cilícia, a la perifèria de Tabal i Que, testimoniats ca. 1165–670 aC, sovint identificat amb Frígia: cf. assiri *Mita šar māt Muski* “Mita, rei del país de Muski” ~ Hdt. I.14.2 Μίδην τὸν Γορδίειω, Φρυγίης βασιλέα “Midas, fill de Gòrdias, rei de Frígia” (718-710/9).⁸

— hebreu תּוּבַל *Tubal* ~ LXX Θοβελ “Túbal” = assiri KUR.*Tabālu*, babiloni KUR.*Tabali*, urarteu KUR.*Tablane*, país al sud-est de l’altiplà anatolí, que limitava amb Muški a l’oest i es trobava al nord de Que, Gurgum i Melid, testimoniats ca. 836–640 aC; aquests dos primers topònims són potser idèntics a la parella d’Hdt. III.94, VII.78 Μόσχοι & Τιβαρηνοί “moscs i tibarens” ~ *Mešek & Tubal*?⁹

2. Ez 38² וְהָבֵל מֶשֶׁקֶךְ רֹאשׁ גּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְגַרְזָן הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג *Goḡ ereš ham-Maḡoḡ nōšī’ ro š Mešek w²-Tubal* ~ LXX Γωγ καὶ τὴν γῆν τοῦ Μαγωγ, ἄρχοντα Ρως, Μοσοχ καὶ Θοβελ.

3. Ez 38³ 39¹ וְהָבֵל מֶשֶׁקֶךְ רֹאשׁ גּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג *Goḡ nōšī’ ro š Mešek w²-Tubal* ~ LXX Γωγ ἄρχοντα Ρως, Μοσοχ καὶ Θοβελ.

4. Ez 38⁶ וְגֹמֶר וְכָל-אֶגְרֵיָהּ בֵּית וְגֹרְמָה יַרְקֵי־שַׁפּוֹן וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג *Gomer w²-kol-’aḡapeha Beṯ Toḡarmah yark²te šaḡōn w²-’et-kol-’aḡapaw* ~ LXX Γομερ καὶ πάντες οἱ περὶ αὐτόν, οἶκος τοῦ Θεργαμα ἀπ’ ἐσχάτου βορρᾶ καὶ πάντες οἱ περὶ αὐτόν.

5. Ez 38⁵ וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג *Paras Kuš u-Ḳuṯ* ~ LXX Πέρσαι καὶ Αἰθίοπες καὶ Λίβυες.

6. Ez 38⁶ וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג *Beṯ Toḡarmah yark²te šaḡōn* ~ LXX τοῦ Θεργαμα ἀπ’ ἐσχάτου βορρᾶ; 38¹⁵ וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג *u-ba’ta mīm-m²qomka miy-yark²te šaḡōn* ~ LXX καὶ ἤξεις ἐκ τοῦ τόπου σου ἀπ’ ἐσχάτου βορρᾶ; 39² וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג וְנָשִׂיא הַמְּוֹג *ha’aliṯika miy-yark²te šaḡōn* ~ LXX καὶ ἀναβιβῶ σε ἀπ’ ἐσχάτου τοῦ βορρᾶ.

7. Vid. a títol d’exemple LENORMANT 1882; ALBRIGHT 1924: 378-385; ANDERSON 1932: 3-14; DHORME 1932: 29-32, 37-40, 42-44; ASTOUR 1976: 569; BØE 2001, 99-107; VAN DONZEL & SCHMIDT 2010: 3-4, etc.

8. RÖLLIG 1993; WITTKE 2004.

9. ARO 2012.

— hebreu תֹּגַרְמָה *Toḡarmah* ~ LXX Θεργάμα “Togarmà” = assiri URU.*Tagarimmu*, més endavant “assirianitzat” com URU.DU₆-*garimmu* /Til-Garimmu/; ciutat fortificada (*dannūtu*) i districte a Kammanu, a la frontera entre Melid i Tabal, testimoniada ca. 836–695 aC, que proveïa Tir d'èquids (Ez 27¹⁴ ~ 38⁴); potser idèntica amb l'hittita URU.*Tegaramma*, luvieta *Lákarma* (URBS).¹⁰

— heb. גֹּמֶר *Gomer* ~ LXX Γομερ “Gomer” = assiri *Gimirrāja*, els cimmericis (gr. Κιμμερίοι), documentats ca. 714–640; derrotaren Rusa I d'Urtu (714 aC), destruïren el reialme de Frígia (676 aC), amenaçaren Síria (657 aC) i envaïren Lídia, matant el rei Gūgu (~ Hdt. 1.8-15 Γύγης ca. 645 aC) si fa no fa al mateix temps que les elegies de Callí exhortaven els efesis a combatre “l'exèrcit dels violents cimmericis” (fr. 5 West Κιμμερίων στρατός ... ὀβριμοεργῶν); el cimmerici Teušpa fou derrotat per Esarhaddon a Ḫubušna (679 aC) i més tard el cimmerici T/Dugdamme (~ Strab. 1.3.21 Λύγδαμος) va intentar envair Assíria sense èxit.¹¹

Una primera aproximació a la llista ens permet de concloure que en aquests versicles no ens trobem en absolut amb enemics “clàssics” d'Israel, sinó clarament en un context neoassiri dels ss. VIII-VII, com suggereixen la cronologia limitada de les invasions cimmericies i de Tabal.

2. Heb. רֹאשׁ *Ro's ~ LXX Ρως = Rusa / Urtu

La fórmula “cap suprem de Mósoc i Túbal” apareix dues vegades al text d'Ezequiel.¹² La *Vulgata* tradueix רֹאשׁ נָשִׂי' *nási' ro's* “cap suprem” en llatí com *princeps capitis*, però el veritable problema rau en el fet que el text grec dels LXX dóna, en comptes d'aquestes paraules, ἄρχοντα Ρως “senyor de Rōs”, suggerint que רֹאשׁ *Ro's no seria sinó un cinquè topònim o etnònim en la nostra llista. De fet, el *nási' ro's* d'Ezequiel és un hàpax a la Bíblia, ja que les diferents formes del substantiu נָשִׂי' *naši'* normalment apareixen combinades en estat constructe amb un topònim.¹³ Hom ha proposat diverses identifications de *Ro's / Ρως, cap d'elles prou convincent, sovint sense atendre a gaire més que criteris d'homofonia.

Bochart i Gesenius ja van suggerir orígens diversos com ara [1] el grec Ῥωξολανοί “roxolans”, tribus sàrmates documentades al sud de Rússia entre els ss. II aC–IV dC, a causa de la identificació habitual de Gog amb els escites; per extensió, [2] el grec bizantí Ῥῶς “Rus de Kiev, russos” (~ antic rus Русь), quasi idèntic a LXX Ρως però de fet altrament desconegut abans del s. IX dC (primer esment: *Annales Bertiniani* 839 *Rhos*); o [3] el persa ارس *Aras* (àrab الارس *ar-Ras*, antic georgià რახსი *Rahsi*, grec Ἀράξης), el principal afluent del riu Kura a Transcaucàsia.¹⁴ Òbviament, es tracta de pobles d'època molt

10. FALES 2014; BARJAMOVIĆ & GANDER 2013.

11. KAMMENHUBER 1980. L'obra clau sobre la presència cimmericia al Pròxim Orient és IVANTCHIK 1993.

12. Ez 38²⁻³ 39¹ רֹאשׁ נָשִׂי' *nási' ro's* *Mešek w²-Tubal* ~ LXX ἄρχοντα Ρως, Μοσοχ καὶ Θφβελ.

13. Ez 21¹⁷ רֹאשׁ נָשִׂי' *nási' ro's* *kol nāsī'e Yisra'el* “tots els prínceps d'Israel”; 26¹⁶ רֹאשׁ נָשִׂי' *nási' ro's* *kol nāsī'e hay-yam* “tots els prínceps del mar”; 27²¹ רֹאשׁ נָשִׂי' *nási' ro's* *kol nāsī'e Qedar* “tots els prínceps de Qedar”; 30¹³ רֹאשׁ נָשִׂי' *nási' me-ereš Mišrayim* “un príncep del país d'Egipte”; 32²⁹ רֹאשׁ נָשִׂי' *nási' ro's* *Edom m²lakeha w²-kol nāsī'eha* “Edom, els seus reis i tots els seus prínceps”.

14. Per a aquestes identifications antigues BOCHART 1707: 188-9; GESENIUS 1829-53, 1253; KNOBEL 1850: 61, 70; LENORMANT 1882, 35, etc.

posterior amb noms similars; en el cas dels roxolans, el primer element Ῥωξ- s'explica avui a partir de l'osset iron *rūxs*, digor *roxos* “llum(inós)” (cf. avèstic *raoxšna-* < irànic antic **rauxš-na-*), mentre que el segon és el nom dels alans. Quant a la identificació amb els russos, tot i ser inversemblant, ha fruit de certa popularitat sempre que el millenarisme (encara avui dia) ha volgut relacionar Gog i les seves hosts amb Rússia.¹⁵ Més improbable encara és *Aras*, ja que, tot i ser geogràficament acceptable, sobta el vocalisme diferent i sobretot el fet que un hidrònim no sembla pas la millor opció per a denominar un grup humà. Una proposta posterior, més reeixida, és l'assiri *Raši/u*, nom d'un país a l'est de Babilònia i tocant a l'Elam,¹⁶ però es troba massa al sud en comparació amb la resta d'aliats de Gog esmentats per Ezequiel i no presenta cap vincle històric amb ells.

Tanmateix, una ullada al mapa polític del període pot resultar la clau del problema. Si assumim que *Mešek/Muški*, *Tuḫal/Tabal*, *Toḡarmah/Tagarimmu* & *Gomer/Gimirrāja* no són altra cosa que enemics septentrionals d'Assíria durant els ss. VIII-VII aC, ens adonarem de seguida que en aquesta llista falta un dels estats més importants de l'època: el país d'Urtu.

La meua proposta és que l'heb. **Ro š*, LXX Ῥωξ val aquí per l'urarteu *ru-sa-ni* (amb “article” posposat *-ni*), assiri ^m*ru-sa-a*, ^m*ur-sa-a* “Rusa”, el nom de tres reis urarteus: Rusa I (ca. 730-713 aC), Rusa II (ca. 685-655) i Rusa III (mitjan s. VII).¹⁷ El nom d'aquests reis hauria estat usat metonímicament en comptes del nom del país, una possibilitat prou plausible tenint en compte el fet que a Urtu hi havia a més dues ciutats anomenades *Rusāḫinele* “(ciutat) de Rusa” (on *-ḫi-ne-* sembla un sufix de pertinença): *Rusāḫinele Qilbanikai*, la moderna Toprak-kale a les afores al NE de Van, amb un gran temple del déu Ḫaldi, possiblement la capital d'Urtu en el s. VII, i *Rusāḫinele Eidurukai*, la moderna Ayamis, 35 kms. al NO de Van.¹⁸ El fet que els annals de la vuitena campanya de Sargon II contra Urtu (714 aC) esmenten diverses vegades ^m*ur-sa-a* *KUR.ur-ar-ṭa-a-a* “Ursā l'urarteu” sembla afavorir la idea d'un associació forana del nom del rei amb el del seu país.¹⁹ Val a dir que la forma usual del nom d'Urtu en hebreu bíblic és אַרְרַט *Ararat*,²⁰ fet que suggereix –si la hipòtesi és correcta– que aquest passatge deriva d'una (malinterpretació d'una) font externa.

Urtu, Muški, Tabal i els cimmericis apareixen sovint en diversos textos neoassiris. Una carta de Sargon II a Aššur-šarru-ušur, governador de Que, tracta d'activitat diplomàtica entre Assíria i Midas el frigi (^m*me-ta-a* *KUR.mus-ka-a-a*), esmentant alhora Urtu (*KUR.URI*) i els reis de Tabal (*MAN.MEŠ-ni ša KUR.ta-ba-li*).²¹ En un altre cas, Sennaquerib informa Sargon II de la desfeta de les tropes del rei urarteu (*LUGAL KUR.URI-a-a*) en una expedició contra els cimmericis (*a-na* *KUR.ga-mir*) a partir d'informes

15. E.g. RUTHVEN & GRIESS 2003; ICE 2009, ambdós des d'una perspectiva acadèmica ... o com a alternativa prou habitual el passatge del discurs de Ronald Reagan que encapçala BØE 2001: 1.

16. LENORMANT 1882: 35-6; hipòtesi defensada encara per PRICE 1985; cf. S. PARPOLA 2006-8.

17. SALVINI 2006-8.

18. ZIMANSKY 2006-8.

19. TCL 3: 81, 92, 123, 421, 422, A. 107, 123, 138.

20. Cf. Isa. 37³⁸ אַרְרַט אֶרֶץ אֶרֶשׁ *ereš Ararat* “el país d'Ararat (Urtu)”, on fugen els fills de Sennaquerib; Jer. 51²⁷ מִמְּלֶכֶת אֶרֶשׁ מִנִּי מַמְלְכֹת אֶרֶשׁ מִנִּי *mamləkōt Ararat Minni w²-Ašk²naz* “els reialmes d'Ararat, Minni i Aškenaz (Urtu, Mannea & Escítia)”, a la profecia de Jeremies contra Babilònia.

21. SAA 1, 1 (CTN 5, 188-92 = ND 2759).

diversos, entre ells una carta rebuda des de Tabal (KUR.ta-bal).²² D'altra banda, entre el botí obtingut de Mušašir, ciutat vassalla d'Urartu, els annals de la vuitena campanya esmenten onze copes d'argent d'Ursā i copes del país de Tabal amb nanses d'or.²³ La font que ens proporciona més dades puntuals, però, són diverses consultes oraculars al déu solar Šamaš durant el regnat d'Esarhaddon; vet-ne aquí una selecció sense ànim d'exhaustivitat:²⁴

- atacarà el rei de Frígia (LUGAL KUR.muš-ku) una fortalesa de Melid aliat amb tropes cimmèries (ERIM.MEŠ LÚ.gi-mir-ra-a-a)?²⁵;
- atacaran les tropes dels cimmericis (LÚ.ERIM.MEŠ KUR.gi-mir-ra-a-a) o les tropes dels cilicis (LÚ.ERIM.MEŠ KUR.hi-lak-ka-a-a)?²⁶;
- envairan Šubria Ursā, rei d'Urartu (^mur-sa-a LUGAL šá KUR.ur-ar-tu), els cimmericis (LÚ.gi-mir-ra-a-a), o algun altre dels seus aliats?²⁷;
- faran la guerra Išcallū de Tabal (^miš-kal-lu-ú LÚ.ta-ba-la-a-a) i Mugaflu de Melid (^mmu-gal-lu LÚ.mi-li-da-a-a) o s'enfrontaran l'un amb l'altre?²⁸;
- envairan les tropes escites i cimmèries (LÚ.ERIM.MEŠ LÚ.iš-ku-za-a-a LÚ.ERIM.MEŠ LÚ.gi-mir-ra-a-a) Bit-Hamban, Šamaš-našir, Yašuh i Paršumaš?²⁹

Fins aquí, la nostra aproximació a les fonts es pot sintetitzar en la taula següent:

Ez 38-39		assiri	identificació	darrera menció
ראש	<i>Ro 'š</i>	<i>Rusā / Ursā</i>	Urartu (Rusa)	653/2 aC
משק	<i>Mešek</i>	<i>Muški</i>	Frígia	670 aC
תבל	<i>Tuḅal</i>	<i>Tabālu</i>	Tabal	640 aC
גמר	<i>Gomer</i>	<i>Gimirrāja</i>	cimmericis	657 aC
תוגרמה	<i>Toḡarmah</i>	<i>Til-Garimmu/e</i>	Tagarimmu	695 aC

Quins fets històrics, en els quals estessin involucrats tots aquests actors, podrien haver inspirat el rerefons de la profecia d'Ezequiel? D'acord amb les dades que tenim a l'abast, crec que la clau del problema es troba en el període que va des de la primera aparició dels cimmericis (714 aC) fins a la

22. SAA 1, 31 (K 181); també tracten de la desfeta urartea contra els cimmericis SAA 1, 30 (Rm 554) & 32 (CTN 5, 125-28 = ND 2608).

23. TCL 3: 358, P. 29-30.

24. Per a més detall, vid. LLOP-RADUÀ, 2012-14, qui tradueix un extens recull de fonts neoassíries relatives a cimmericis i escites; aquests darrers (*iš-ku-za-a-a*) no són sinó el bíblic אֲשֶׁקֶז *Ašk^enaz*, probablement un error per אֲשֶׁקֶז **Aškuz*.

25. SAA 4, 1 (BM 99108).

26. SAA 4, 17 (PRT 43); la destrucció de bona part de la tauleta fa que un tercer enemic i l'objectiu de l'atac siguin desconeguts.

27. SAA 4, 18 (AGS 48).

28. SAA 4, 10 (AGS 56a); 11 (AGS 59).

29. SAA 4, 35 (AGS 36); 36 (AGS 10); 37 (PRT 24); 38 (K 15479); 39 (PRT 95); 40 (PRT 38).

destrucció de Tagarimmu (695 aC), ja que una data anterior o posterior no tindria sentit pel fet que la font que va inspirar la profecia estaria esmentant un poble encara no arribat o una ciutat ja destruïda. Els fets més destacats d'aquest període i –al meu parer– capaços de generar una tradició escatològica són les invasions dels cimmericis i la mort del gran rei assiri Sargon II, tot i que aquest darrer episodi és d'allò més fosc.

Segons la *Crònica Babilònica*, en el dissetè any del seu regnat (705 aC), Sargon II va marxar a Tabal (*ana* KUR.Ta-ba-lu).³⁰ Durant l'eponímia de Nashur-Bēl (705 aC) se'ns diu que el rei d'Assíria (cal suposar que Sargon) fou mort en una expedició contra Gurdî el kulummi (^mgúr-di-i LÚ.ku-lum-ma-a ~ luvita jeroglífic *Kurtis*, frigi **Gordi-*) i que el seu campament fou presumiblement capturat i saquejat.³¹ Uns anys més tard (695 aC), el seu fill Sennaquerib va enviar el seu exèrcit “contra Til-Garimme, una ciutat a la frontera de Tabal” (*a-na* URU.DU₆-ga-ri-im-me a-lum ša pa-a-ṭi KUR.ta-ba-li), on Gurdî, rei de la ciutat d'Urdu (^mgúr-di-i LUGAL URU.ur-du-ti), havia mobilitzat les seves armes; Til-Garimme fou finalment destruïda i devastada per Sennaquerib,³² possiblement per venjar la mort del seu pare Sargon II, si els dos personatges anomenats *Gurdî* es corresponen amb la mateixa persona.³³ Més endavant (679 aC) Esarhaddon va conduir una campanya contra “Teušpa, un cimmerici, un bàrbar la llar del qual és remota” (^mte-uš-pa-a KUR.gi-mir-a ERIM-man-du šá a-šar-šú ru-ú-qu) i el va vèncer a Hubušna, abans d'ocupar-se dels habitants de les muntanyes pròximes a Tabal (*šá ṭe-ḫi* KUR.ta-bal).³⁴ Finalment, ja sota Assurbanipal (665/2 aC), Mugallu, [rei] de Tabal (^mmu-gal-li XX¹ KUR.tab-URU), es va sotmetre a Assíria i va pagar un tribut en “cavalls grans” (ANŠE.KUR.RA.MEŠ GAL.MEŠ),³⁵ potser per por dels cimmericis.

Com veiem, Tabal i Til-Garimme, si més no, així com possiblement també els cimmericis, semblen haver estat directament implicats en la mort de Sargon II.³⁶ Vet aquí com aquest rei, fundador d'una nova dinastia i un dels sobirans més poderosos de l'imperi neoassiri, vencedor de Samaria, Urartu, Babilònia i els estats neohittites del nord de Síria, va caure inesperadament lluitant en una contrada remota a la perifèria noroccidental de l'imperi i ni tan sols se'n va poder recuperar el cos. Aquest fet va comprendre els seus contemporanis, com bé remarca von Soden en tractar de l'anomenat ‘pecat de Sargon’:

30. *Crònica Babilònica*: ABC 1 ii 6' (pàg. 76).

31. Llista d'epònims assiris: SAAS 2, 48, 60.

32. *Annals de Sennaquerib*: RINAP 3.1, 17:v.1-14 (pàg. 136).

33. La possible identitat dels dos *Gurdî* és suggerida per S. ARO-VALJUS 1999.

34. *Annals d'Esarhaddon*: RINAP 4, 3:ii.15-26 (pàg. 37).

35. *Annals d'Assurbanipal*: BIWA A ii 68-74 (pàg. 29, 216); sobre el tribut en cavalls cf. Ez 27¹⁴, segons el qual Bet Toğarmah proveïa Tir de “cavalls, *genets i mules” (וְסוּסִים וְפָרָשִׁים וְפָרָדִים) *susim u-ṗarašim u-ṗāraḏim* ~ LXX ἵππους καὶ ἵππεῖς). Considerant el vincle de Togarmà amb les hosts de Gog i el fet que els cimmericis eren genets nòmades crec que potser caldria traduir *ṗarašim* no per “corsers” o “dotacions de carros de guerra”, com s'ha fet, sinó per “genets”, tal com suggereix el text dels LXX: cf. Ez 38⁴ וְסוּסִים וְפָרָשִׁים *susim u-ṗarašim* ~ LXX ἵππους καὶ ἵππεῖς “cavalls i genets”; cf. Ez 38¹⁵ וְסוּסִים רֹקֶבֶת *rok³be susim kullam* ~ LXX ἀναβάται ἵππων πάντες “tots ells muntats a cavall”; cf. però SAUR, 2008: 215-6 “Wagen- und Reitpferde und Maultiere”.

36. La implicació dels cimmericis en la mort de Sargon II (suggerida ja per OLMSTEAD 1908: 157; cf. D'JAKONOV 1956: 236) no és esmentada directament per cap font i, per tant, resulta una qüestió controvertida. Hom va voler restituir el nom dels cimmericis a ABL 473, 18 només a partir de dos signes i part d'un tercer (KUR.Gi-m[ir-ra-a-a]); el text està molt malmès però sembla fer referència a la mort d'un rei assiri; vid. al respecte IVANTCHIK, 1993: 53-55; ELAYI 2017: 210-13, 240-1.

“El seu cadàver va romandre sense enterrar com a menja per als ocells de rapinya d’acord amb un costum que els mateixos assiris havien practicat amb els seus enemics en innumbrables casos; el seu trasllat a la pàtria per part d’altres unitats de l’exèrcit no va ser possible o no s’hi van atrevir. Aquest final del gran conqueridor, que durant la seva vida havia pres totes les precaucions terrenals contra la possibilitat d’un assassinat per part de la seva pròpia gent i no havia mostrat cap consideració per les forces dels seus súbdits, va trasbalsar terriblement el seu poble i la seva família. Ens n’assabentem per una proclama del seu fill i successor Sennaquerib que malauradament ens ha arribat en molt mal estat. Sennaquerib va fer que diversos grups de sacerdots i arúspex investiguessin independentment els uns dels altres de quina manera el seu pare, tan pietós i generós envers els temples, podia haver pecat tant contra els déus que, en la seva còlera, li van dispensar un final tan funest”.³⁷

3. Hebreu גֹּגֹג *Goḡ* ~ LXX Γωγ = *Gašga*

L’hebreu גֹּגֹג *Goḡ* ha estat relacionat³⁸ amb [1] Giges, rei de Lídia (ass. *Gūgu*, gr. Γύγης), i per extensió amb la dinastia dels mèrnnades per ell fundada o amb un hipotètic títol dinàstic lidi derivat del seu nom;³⁹ [2] la contrada armènia de Γωγαρηνή (Strab. XI.14.5: arm. Գուգարք *Gugark*’), al sud del riu Kura i tocant a la Ibèria georgiana;⁴⁰ [3] una forma sumèria *gug* (de fet, *kukku*) “llocs foscos, tenebres”;⁴¹ [4] l’etnònim *Gaga* en una carta de la correspondència d’El-Amarna, associat primer amb Karkemiš⁴² i

37. VON SODEN 1954, 103-5 (traducció de l’original alemany); sobre el ‘pecat de Sargon’ (*hi-tu šá* LUGAL.GIN), probablement el fet que va trencar un tractat amb Marduk-apla-iddina II de Babilònia que havia jurat pel deu Aššur, vid. TADMOR, LANDSBERGER & PARPOLA 1989: 48-9. Quant a possibles vies d’entrada d’una profecia inspirada en aquests fets al text bíblic, ODELL 2005: 4 ha comparat l’estructura del llibre d’Ezequiel amb la de les inscripcions babilòniques en edificis del rei assiri Esarhaddon (ca. 680 aC); de manera similar, PETTER 2011 ha proposat una connexió d’Ezequiel amb el gènere mesopotàmic dels laments per les ciutats, e.g. pàg. 115: “Ezekiel merges enemy invasion with storm imagery in this chapter [38], and he does so with a language which is similar to the [Mesopotamian city] laments. The Day of Yahweh compares to the Day of Enlil in that both deities invoke an enemy as an agent to bring on the decreed destruction”.

38. Per a les diferents identificacions de Gog vid. un recull exhaustiu i recent a BØE 2001: 91-95.

39. DELITZSCH 1881: 246-7; la teoria que potser ha assolit més predicament. Per a les fonts assíries relatives a Gūgu, vid. COGAN-TADMOR 1977; RÖLLIG 1957-71. Hipòtesi criticada ja per ANDERSON 1932: 6-7, atès que l’imperi lidi mai no es va estendre tan a l’est, Gūgu sembla haver estat mort pels cimmericis (Gomer) –i no pas haver estat el seu aliat– i Gog designaria –segons aquest estudiós– genets nòmades provinents del Caucas; cf. BØE 2001: 91-93, 99. De manera similar, D’JAKONOV 1956: 320-1 va suggerir que el rerefons de la profecia fou una guerra entre lidis i medes que tingué lloc ca. 590-85 aC, en època d’Ezequiel.

40. LENORMANT 1882: 41-42; ANDERSON 1932: 5-6, qui tractà de relacionar-ho amb el Գուգարք *Maguget*’i de les cròniques georgianes (cf. THOMSON 1996: 179-80). El topònim, però, és molt posterior i, tot i que el territori corresponent al *Gugark*’ armeni probablement formà part d’Urtu, el nom del seu equivalent urarteu no ens ha pervingut; segons HÜBSCHMANN 1904: 276, d’un antic *Gōgark*’ (gr. Γωγαρ-), però “seine Herkunft is dunkel”.

41. VAN HOONACKER 1914: 336; a partir d’aquí *MA.GUG (amb sum. MA ~ MADA “país”) seria el “país de les tenebres”; desestimat ja per ALBRIGHT 1924: 381; cf. PSD s.v. *kukku* [DARK PLACES].

42. KNUDTZON, WEBER & EBELING 1915: I 62-63 a partir de la seva lectura de EA 1:38 1^{en} mātūga-ga-ia “irgend eines Gagäers”; II 1015, 1573 “Gaga-Gog-Karkemiš ist der Mittelpunkt eines alten Hethiterstaates im nördlichsten Syrien gewesen” (comentari de Weber).

més endavant –correctament– amb els Gašga;⁴³ [5] Gâgi, príncep de la ciutat de Saḫi, probablement a Mèdia, vençut i capturat per Assurbanipal però altrament desconegut;⁴⁴ [6] el déu babilònic *Gaga* de la tauleta III de l'*Enūma eliš*;⁴⁵ [7] un nom de ressonàncies antigues **Goḡ* (en comptes de Num 24⁷ *Aḡaḡ*) agafat per Ezequiel de l'oracle de Balaam;⁴⁶ etc., etc.⁴⁷

Quant a l'hebreu מגוג *Maḡoḡ* ~ LXX Μαγωγ, crec que el més versemblant és afegir-se a aquells que hi han vist una parella de מג *Goḡ*, potser un topònim –una construcció amb -n locale basada en l'anterior, com suggereix Ez 38² מגוגה *ereṣ ham-Maḡoḡ* “el país de Magog”.⁴⁸

La meua proposta reprèn en part la quarta hipòtesi: si bé és cert que la correcció posterior de la lectura *Ga-ga* –que recordava el *Goḡ* d'Ezequiel– en *Ga-<aš>-ga* sembla invalidar-la, hi ha una sèrie d'evidències que em conviden a pensar que *Goḡ* no seria més que una forma evolucionada del nom conegut en hittita com *Gašga/Kaška*,⁴⁹ que designa un poble tribal i seminomàdic no indoeuropeu de les muntanyes de l'Anatòlia Pòntica, documentat des del regnat del rei Ḫantili (ca. 1530 aC) i el principal enemic dels hittites al nord-est. Malgrat remuntar-se al s. XVI aC, el fet –per a mi– conculcent és que els Gašga apareixen documentats encara sota Tiglatpileser III (738 aC) i Sargon II (721-705 aC) entre Muški, Urartu i Tābalu. Aquesta localització geogràfica a les fonts que esmenten els Gašga en època més recent encaixa extraordinàriament bé amb els pobles esmentats per Ezequiel en la profecia de Gog (Ez 38²⁻³ 39¹ *Goḡ ereṣ ham-Maḡoḡ n'šī' *Ro 'š Mešeḡ w²-Tuḫal*):

— Dadīlu de la ciutat Kaska i Uassurme del país de Tabal (^m*da-di-i-lu URU.kas-ka-a-a* ^m*ú-as-sur-me KUR.ta-bal-a-a*) són esmentats, sovint junts, com sotmesos i lliurant tribut a Tiglatpileser III;⁵⁰

43 Proposta defensada per ALBRIGHT 1924: 381-2 i confirmada per la nova lectura de RAINEY 2015: 60-61 (EA 1:38) i-en KUR.*Ga-<aš>-ga-ja* “one of the Kaskeans”; també documentat sense problemes a RAINEY 2015: 326-7 (EA 31:25) *nu-mu an-tu-uh-šu-uš Ga-aš-ga-aš* KUR-*ja-aš up-pi* “send me people of the land of Gašga”.

44. DÜRR, 1923: 98-99; cf. EBELING 1957-71; sense res més a favor que la similitud fonètica del nom.

45. HERRMANN 1924: 244; sobre *Gaga* (de fet escrit fonèticament ^d*kâ-kâ*) cf. EDZARD 1976-80; inversemblant.

46. GERLEMAN 1947 (*non vidit*: cf. BØE 2001: 94); Gog no seria un personatge històric. El problema rau en el fet que parteix de la lectura Γωγ que donen els LXX i altres versions en comptes de l'hebreu מגוג *Aḡaḡ*.

47. ASTOUR 1976: 572-79 va relacionar la profecia amb el poema didàctic babilònic conegut com la llegenda cutea de Naram-Sin, però sense aportar una explicació pròpia del nom de Gog. Per a altres hipòtesis basades en la idea que Ez 38-39 és una addició tardana al text d'Ezequiel (Alexandre el Gran, Antíoc III el Gran, Antíoc IV Epífanes, Mitrídates VI Eupator, etc) vid. PFEIFFER 1948: 562; BØE 2001: 94.

48. BØE 2001: 95-99 recull altres conjectures sobre *Maḡoḡ* (escites, babilonis, lidis, parts) basades en el testimoni de fonts posteriors o en la presumpció que cal veure-hi pobles no esmentats per Ezequiel; també explicat a partir d'una presumpta forma accàdia **māt Gūgi* “el país de Giges” (e.g. ASTOUR 1976: 569; cf. la nostra nota 39). Hom ha considerat sovint que Gog i Magog són una parella (e.g. ALBRIGHT 1924: 379-80 “obviously based in some process of blending or rhyme-formation”), tot i que se sol donar preeminència a Magog perquè ja apareix a la *Tabula Populorum* (Gen 10²).

49. VON SCHULER 1976-80; cf. egipci *Kškš*, assiri *Kasku*; potser ugarític *kṯk m* (PRU II 163), arameu *ktk* (estela de Sfire); recull de la documentació a VON SCHULER 1956: 84-89; cf. però les objeccions de DEGEN 1967 a veure els Gašga en les dues darreres formes.

50. Annals de Tiglatpileser: RINAP 1, 14:12–15:1; 27:5; 32:6; 35:III.10.15; 47:rev.8'-9' (p. 47-8, 70, 77, 87, 122); cf. BRYCE 2012: 265, 267.

— segons la línia 15 del cilindre de Sargon, entre altres contrades aquest rei va conquerir Urartu, Kasku i Tabalu fins a Muski (KUR.ur-ar-tu KUR.kas-ku KUR.ta-ba-lum a-di KUR.mu-us-ki ik-šu-du);⁵¹

— altres inscripcions de Sargon II afirmen que aquest rei va erradicar Kasku, tot Tabal i ʕilakku, i va fer retrocedir Mita, rei de Muski (*na-si-iḫ* KUR.ka-as-ku gi-mir ta-ba-a-li u KUR.ḫi-lak-ku ʕa-rid Mi-ta-a šar KUR.Mu-us-ki).⁵²

A causa dels segles trascorreguts des de la seva primera atestació, em pregunto si el nom *Gašga* / *Goḡ* no podria haver estat usat anacrònicament –si no ja en el període neoassiri, almenys per Ezequiel– com un arcaisme, o potser en un sentit ampli com un terme per designar “bàrbars septentrionals”. De fet, trobem casos similars en el neobabilònic d'època aquemènida *Gimirri* “saka, escites” (originalment “cimmeris”); en l'ús arcaïtzant del grec Σκόθαι “escites” pels historiadors bizantins per anomenar la majoria de pobles nòmades esteparis (kutrigurs, utigurs, onogurs, turcs, àvars, khàzars, búlgars, magiars, petxenegs, oghuz, cumans, seljúcides, mongols/tàtars, otomans); o en el grec Οὔννοι, aplicat també a una vintena de pobles posteriors als hunnes pròpiament dits, i el seu equivalent *Հոնք* *Honk'*, designació habitual de “bàrbars septentrionals” en els autors armenis clàssics.⁵³

Tanmateix, hi ha una objecció evident en l'associació dels *Gašga* amb *Gog* des d'un punt de vista fonètic. Malgrat tot, tenint en compte que:

[1] la forma hittita *Gašga* (en comptes de *Kaška*) és la més testimoniada, tot i que és incert si hi havia una distinció entre sordes i sonores en hittita i si tals estadístiques són significatives o no.⁵⁴

[2] hittita <š> val per /s/.

[3] assumint que la sibilant /s/ de **Gasga* podria haver esdevingut una sonora /z/ per assimilació amb l'oclusiva sonora /g/ que segueix, si no en hittita, potser en una llengua intermèdia de la qual l'hebreu hauria manllevat la forma *Goḡ*, podria esperar-se una evolució **Gazga* > **Gāga* amb pèrdua de la sibilant sonora i eventual allargament compensatori. Hi ha evidència per a aquesta evolució en llengües com el llatí i el sànscrit, e.g. llatí *dīgero*, *iūglāns* < **dizgezō*, **iuzglāns* (ambdós amb un grup **-zg-*); també en llatí *īdem*, *nīdus*, *sīdō* < **izdem*, **nizdos*, **sizdō*, etc; sànscrit *nīḍaḥ*, *mīḍhaḥ* < **nizdos*, **mizd^hos* (en aquests casos amb grups **-zd-*, **-zd^h-* que han patit cerebralització per llei de ‘ruki’).⁵⁵

51. Cilindre de Sargon 15 (LYON, 1883: 32-33; edició moderna a BARUCHI-UNNA & COGAN 2018-19: 50).

52. *Pavé des Portes* IV 35-38; text similar als annals de la sala XIV 16 (WINCKLER 1889: 82-3, 148-9). *Kašku* i *Tabālu* també són esmentats junts a la inscripció del brau (Stier-Inschrift 21-22: LYON 1883: 40-41).

53. Vaig arribar a aquesta conclusió abans d'adonar-me'n que ja havia estat expressada –de manera similar– per VON SCHULER, 1956: 88: “**kaškaš* sei eine dem griech. βάρβαρος entsprechende hethitische Bildung und hätte unterschiedslos auf mancherlei Fremdstämme des Nordens angewandt werden können”. Cf. MORAVCSIK 1983: 279-83 (escites), 231-37 (hunnos). Sobre les distorsions de noms de pobles bàrbars que presenten les cròniques neobabilòniques en comparació amb les inscripcions reials assíries i les formes cuneïformes del nom del cimmeris, vid. IVANTCHIK 2001: 315-17.

54. VON SCHULER 1956: 86 “als häufigste und daher wohl auch normale Schreibung tritt *Ga-aš-ga* auf”. Sobre el problema de les oclusives sordes i sonores en hittita, vid. una discussió recent a KLOEKHORST 2008: 21-23, qui, tanmateix, assumeix que no hi havia distinció de sonoritat. Val a dir, però, que les formes en llengües diferents de l'hittita presenten oclusives sordes.

55. LEUMANN 1977²: 112, 204-5.

[4] el canvi **ā* > *ō* present en **Gāga* > *Gōg* podria explicar-se per l'anomenat “Canaanite shift” tipus hebreu שָׁלוֹם *šalōm* ~ àrab سلام *salām* < semític **šalām-*; aquest fenomen es troba també en préstecs, com ara hebreu הֹתָם *hōtam* ~ àrab خَتَم *hātam* “segell” < egipci *htm*; en tot cas, el problema rau en la cronologia d'aquest canvi, que sembla protocananea, atès que ja havia tingut lloc a mitjan segon mil·lenni aC com demostren els documents trobats a El Amarna (e.g. EA 256:9 *sú-ki-ni*, 362:69 *sú-ki-na* /*sōkin-* “prefecte” < **sākin-*) i probablement havia deixat de ser productiu molt abans del s. VIII-VII aC.⁵⁶

[5] fins on he pogut esbrinar, el nom dels Gašga no ens ha pervingut en llengües com ara el luvita, l'hurrita o l'urarteu, per no parlar de llengües neohittites del nord de Síria, com ara les parlades a Karkemiš, Melid o el mateix Tabal, que potser presentaven formes més properes a l'hebreu *Gōg*.

En conclusió: crec que la clau del problema de la identificació de Gog està en els seus principals seguidors (**Ro*’š, *Mešek*, *Tubal*, *Toğarmah*, *Gomer*), que no són adversaris d'Israel, sinó enemics a les fronteres del nord de l'imperi neoassiri (Urartu, Muški, Tabal, Tagarimmu, els cimmericis). En últim extrem, la profecia d'Ezequiel sembla haver-se inspirat en esdeveniments històrics, concretament en les invasions cimmericies dels segles VIII-VII aC, un episodi impactant que va deixar un rastre de destrucció i saqueig al Pròxim Orient Antic que havia de romandre en la memòria de les generacions futures i que es va convertir en un paradigma del mal que resultaria apropiat per a una formulació escatològica. Les dades disponibles suggereixen que el rol d'aquestes entitats estatals a la profecia –algunes d'elles, com Tabal i Tagarimmu, més aviat menors i amb una cronologia limitada– podria haver-se inspirat en la inesperada derrota i mort de Sargon II, potser a mans dels mateixos cimmericis, un esdeveniment que va trasbalsar el món de l'època. Quant a Gog, si es correspon amb una realitat històrica, dins de les limitacions imposades per la naturalesa de les fonts i malgrat els problemes fonètics que planteja aquest origen, la identificació amb els Gašga em sembla la més versemblant: [1] un etnònim documentat durant prop d'un mil·lenni, [2] testimoniats encara durant el regnat de Sargon II i les invasions cimmericies, [3] que probablement va designar grups humans diversos al llarg de la història i [4] que potser va esdevenir sinònim de poblacions bàrbares septentrionals, és un bon candidat per designar un enemic escatològic provinent del nord, i hauria estat transformat així en el líder de la resta de nacions esmentades en la profecia d'Ezequiel.

4. Bibliografia

- ABC GRAYSON, A.K. (1975). *Assyrian and Babylonian Chronicles* (Texts from Cuneiform Sources 5). Locust Valley, New York: J.J. Augustin.
- ABL HARPER, R.F. (1892-1914). *Assyrian and Babylonian Letters*. London-Chicago: University of Chicago Press.
- AGS KNUDTZON, J.A. (1893). *Assyrische Gebete an den Sonnengott*. Leipzig: Eduard Pfeiffer.
- BIWA BORGER, R. (1996). *Beiträge zum Inschriftenwerk Assurbanipals*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- BM Tauleta de les col·leccions del British Museum.

56. MANKOWSKI 1997: 219; per als testimonis d'El Amarna RAINEY 2015: 1036-7, 1236-7.

- CTN 5 SAGGS, H.W.F. (2001). *The Nimrud Letters, 1952* (Cuneiform Texts from Nimrud V). London: British School of Archaeology in Iraq.
- EA Tauleta d'El Amarna (= KNUDTZON, WEBER & EBELING 1915; RAINEY 2015).
- K Tauleta de la col·lecció Kuyunjik/Nínive del British Museum, signatura.
- ND Nimrud Document = CTN 5.
- PRT KLAUBER, E.G. (1913). *Politisch-religiöse Texte aus der Sargonidenzeit*. Leipzig: Eduard Pfeiffer.
- PRU II Virolleaud, Ch. (1957). *Le Palais Royal d'Ugarit II. Textes en cuneiformes alphabétiques des archives Est, Ouest et centrales* (MRS VII), Paris: Imprimerie Nationale et C. Klincksieck.
- PSD *The Pennsylvania Sumerian Dictionary* (<http://psd.museum.upenn.edu/nepstd-frame.html>).
- RINAP The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- RINAP 1 TADMOR, H. & YAMADA, SH. (2011). *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria*.
- RINAP 3.1 GRAYSON, A.K. & NOVOTNY, J. (2012). *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part I*.
- RINAP 4 LEICHTY, E. (2011). *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC)*.
- Rm Rassam (British Museum, Londres), signatura.
- SAA State Archives of Assyria. Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 1 PARPOLA, S. (1987). *The Correspondence of Sargon II, Part I*.
- SAA 4 STARR, I. (1990). *Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria*.
- SAAS 2 MILLARD, A. (1994). *The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 BC* (SAA Studies 2).
- TCL 3 THUREAU-DANGIN, F. (1912). *Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.)* (Textes Cunéiformes du Louvre 3). Paris: Paul Geuthner.

- ALBRIGHT, W. F. (1924). "Contributions to Biblical Archaeology and Philology." *Journal of Biblical Literature* 43, No. 3/4, pp. 363-393.
- ALEMANY, A. (1998). "L'expedició dels khàzars: un parallel caucàsic d'Heròdot?" *Faventia* 20/2, pp. 45-59.
- ALEMANY, A. (1999). "Notes a 'L'expedició dels khàzars'." *Faventia* 21/1, pp. 151-153.
- ALEMANY, A. (1999a). "Els 'Cants Arimaspeus' d'Aristeas de Proconnès i la caiguda dels Zhou occidentals." *Faventia* 21/2, pp. 45-55.
- ANDERSON, A. R. (1932). *Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Inclosed Nations* (Monographs of the Mediaeval Academy of America 5). Cambridge, Massachusetts: The Mediaeval Academy of America.
- ARO, S. (2012). "Tabal." *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 13, pp. 388-91.
- ARO-VALJUS, S. (1999) "Gurdi." A K. Radner, ed., *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire* 1/II. Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project, pp. 431-2.
- ASTOUR, M. C. (1976). "Ezekiel's Prophecy of Gog and the Cuthean Legend of Naram-Sin." *Journal of Biblical Literature* 95/4, pp. 567-579.

- BARJAMOVIČ, G. & GANDER, M. (2013). "Tegaram(m)a." *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 13, pp. 503-4.
- BARUCHI-UNNA, A. & COGAN, M. (2018-19). "The Cylinder Inscription of Sargon II: a Study in the Relationship between Text Composition and City Construction." *Israel Museum Studies in Archaeology* 9, pp. 41-57.
- BOCHARTUS, S. (1707⁴). *Geographia Sacra seu Phaleg et Canaan*. Lugduni Batavorum: Boutesteyn & Luchtmans.
- BØE, S. (2001). *Gog and Magog. Ezekiel 38-39 as Pre-text for Revelation 19,17-21 and 20,7-10*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- BRYCE, T. (2012). *The World of the Neo-Hittite Kingdoms. A Political and Military History*. Oxford: University Press.
- COGAN, M.; TADMOR, H. (1977). "Gyges and Ashurbanipal: A Study in Literary Transmission." *Orientalia* 46, pp. 65-85.
- DEGEN, R. (1967). "Zur Schreibung des Kaška-Namens in ägyptischen, ugaritischen und altaramäischen Quellen: Kritische Anmerkungen zu einer Monographie über die Kašköer." *Die Welt des Orients* 4/1, pp. 48-60.
- DELITZSCH, F. (1881). *Wo lag das Paradies? Eine Biblisch-Assyriologische Studie*. Leipzig: Hinrich.
- DHORME, E. (1932). "Les peuples issus de Japhet d'après le chapitre X de la Genèse." *Syria* 13/1, pp. 28-49.
- D'JAKONOV, I. M. (1956). *Istorija Midii ot drevnejšix vremen do konca IV veka do n.è.* Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- DÜRR, L. (1923). *Die Stellung des Propheten Ezechiel in der israelitisch-jüdischen Apokalyptik* (ATAbh IX/1). Münster: Aschendorff.
- EBELING, E. (1957-71). "Gâgi." *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 3, pp. 132.
- EDZARD, D. O. (1976-80). "Kaka." *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 5, p. 288.
- ELAYI, J. (2017). *Sargon II, King of Assyria*. Atlanta: SBL Press.
- FALES, F. M. (2014). "Til-Garimmu." *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 14, pp. 43-44.
- GERLEMAN, G. (1947). "Hesekielbokens Gog." *Svensk Exegetisk Årsbok* 12, pp. 148-162.
- GESENIUS, G. (1829-53). *Thesaurus Philologicus Criticus Linguae Hebraeae et Chaldaeae Veteris Testamenti*, I-III. Lipsiae: sumtibus Fr. Chr. Guil. Vogelii.
- HERRMANN, J. (1924). *Ezechiel, übersetzt und erklärt* (KAT Bd. XI). Leipzig-Erlangen: Deichertsche Vbh-Werner Scholl.
- HÜBSCHMANN, H. (1904). *Die altarmenischen Ortsnamen*. Straßburg: Karl J. Trübner.
- ICE, TH.D. (2009) "Ezekiel 38 & 39." *Article Archives* 1 (https://digitalcommons.liberty.edu/pretrib_arch/1).
- IVANTCHIK, A. I. (1993). *Les Cimmeriens au Proche-Orient* (Orbis Biblicus et Orientalis 127). Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.
- IVANTCHIK, A. I. (2001). "The current State of the Cimmerian Problem." *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 7, pp. 307-39.

- KAMMENHUBER, A. (1980). "Kimmerier." *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 5, pp. 594-96.
- KLOEKHORST, A. (2008). *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*. Leiden-Boston: Brill.
- KNOBEL, A. (1850). *Die Völkertafel der Genesis. Ethnographische Untersuchungen*. Giessen: J. Ricker.
- KNUDTZON, J. A., WEBER, O. & EBELING, E. (1915). *Die El-Amarna-Tafeln* I-II. Leipzig: Hinrich.
- LENORMANT, F. (1882). "Magog. Fragments d'une étude sur l'ethnographie du chapitre X de la Genèse." *Le Muséon* 1, pp. 9-48.
- LEUMANN, M. (1977²). *Lateinische Grammatik* I. *Lateinische Laut- und Formenlehre*. München: Beck.
- LLOP-RADUÀ, J. (2012-14). "Cimerios y escitas en la documentación asiria." *Faventia* 34-36, pp. 225-248.
- LYON, D. G. (1883). *Keilschrifttexte Sargon's Königs von Assyrien (722-705 v.Chr.)*. Leipzig: Hinrich.
- MANKOWSKI, P. V. (1997). *Akkadian and Trans-Akkadian Loanwords in Biblical Hebrew*. Cambridge, Mass.: PhD.
- MORAVCSIK, GY. (1983). *Byzantinoturcica* II. *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen* (3. Aufl.). Leiden: Brill.
- ODELL, M. S. (2005). *Smyth & Helwys Bible Commentary: Ezeziel*. Macon, Georgia: Smyth & Helwis.
- OLMSTEAD, A. T. (1908). *Western Asia in the Days of Sargon of Assyria 722-705 B.C.* New York: Henry Holt.
- PARPOLA, S. (2006-8). "Rāši/u." *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 11, pp. 255-6.
- PETTER, D. L. (2011). *The Book of Ezeziel and Mesopotamian City Laments* (Orbis Biblicus et Orientalis 246). Fribourg-Göttingen: Academic Press-Vandenhoeck & Ruprecht.
- PFEIFFER, R. H. (1948²). *Introduction to the Old Testament*. New York-Evanston: Harper & Row.
- PRICE, J. D. (1985). "Rosh: an Ancient Land known to Ezeziel." *Grace Theological Journal*, pp. 67-89.
- RAINEY, A. F. (2015). *The El-Amarna Correspondence. A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets* (HdO I.110). Leiden-Boston: Brill.
- RÖLLIG, W. (1957-71). "Gyges" *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 3, pp. 720-21.
- RÖLLIG, W. (1993). "Muški, Muski." *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 8, pp. 493-95.
- RUTHVEN, J. M. & GRIESS, I. (2003). *The Prophecy That Is Shaping History: New Research on Ezeziel's Vision of the End*. Longwood, Florida: Xulon Press.
- SALVINI, M. (2006-8). "Rusa I. II. III.." *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 11, pp. 464-66.
- SAUR, M. (2008). *Der Tyroszyklus des Ezezielbuches*. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 386. Berlin-New York: De Gruyter.
- TADMOR, H., LANDSBERGER, B. & PARPOLA, S. (1989). "The Sin of Sargon and Sennacherib's Last Will." *State Archives of Assyria Bulletin* 3, pp. 3-51.
- THOMSON, R. W. (1996). *Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles. The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation*. Oxford: Clarendon Press.

- VAN DONZEL, E. & SCHMIDT, A. (2010). *Gog and Magog in Early Eastern Christian and Islamic Sources*. Leiden-Boston: Brill.
- VAN HOONACKER, A. (1914). “Eléments sumériens dans le livre d’Ezéchiel?” *Zeitschrift für Assyriologie* 28, pàg. 333-336.
- VON SCHULER, E. (1956). *Die Kaškäer. Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien*. Berlin: Walter de Gruyter.
- VON SCHULER, E. (1976-80). “Kaškäer.” *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 5, pp. 460-63.
- VON SODEN, W. (1954). *Herrscher im alten Orient*. Berlin-Göttingen-Heidelberg: Springer.
- WINCKLER, H. (1889). *Die Keilschrifttexte Sargons*. Bd. I. Leipzig: Eduard Pfeiffer.
- WITTKÉ, A.-M. (2004). *Mušker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Jh. v. Chr.* Wiesbaden: Ludwig Reichert.
- ZIMANSKY, P. (2006-8). “Rusaḫinili.” *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 11, pp. 466-68.